

Piramida fricilor sociale. Fricile sociale în România – o schiță psihosociologică

Septimiu Chelcea

Universitatea din București

Abstract: *The objectives of this study are to define the concept of “social fear”, the outline social fears during the Communist period and during post-1989 period and the graphic representation of social fears. Throughout Romania’s recent history (1945-2009), social fears have been experienced with variable intensity by different groups and social categories. The liberation of social fears is still an objective, not a reality.*

Keywords: fear, social fear, social fears’ pyramid, social fears’ spiral

Cuvinte-cheie: frică, frică socială, piramida fricilor sociale, spirala fricilor sociale

„Toate spaimele noastre sunt însă biruiri ale vieții.”
Seneca, *Scrisori către Luciliu*

Introducere

În tumultul evenimentelor din *decembrie* ’89, îndemnul „Veniți cu noi!” era însoțit de sloganul „Nu vă fie frică, Ceaușescu pică!”. Acest slogan spune, în câteva cuvinte, dacă nu totul despre starea de spirit din societatea comunistă, cel puțin esențialul. În 12 silabe, exact lungimea unui vers alexandrin, sunt cuprinși 45 de ani de comunism. Ceaușescu, într-adevăr, „a picat”, dar frica socială i-a supraviețuit. Alt tip de frică, de o intensitate diferită de cea din perioada comunistă, trăită, adesea, de alte categorii sociale. Regimurile represive practică în permanență intimidarea, dar și în regimurile democratice frica reprezintă o pârgie de mobilizare politică – observă Philippe Braud (2008, 119) –, iar „ceea ce îi deosebește pe diverșii actori politici este alegerea tipului de frică [pe care îl agită – n.n.] și, mai ales, intensitatea activării sale emoționale” (*idem*, 120).

Așadar, frica i-a însoțit pe oameni de-a lungul istoriei; ia mereu forme noi, își modifică intensitatea, este trăită mai acut de unele grupuri și categorii sociale, dar nu dispare complet niciodată: ea este „o parte inevitabilă a existenței umane” (Öhman, 2008, 709). Frica definește condiția umană: cine susține că nu i-a fost niciodată frică nu este sănătos psihic sau nu este sincer¹.

Fobie, anxietate, angoasă, frică

Fără a exista un consens, consider că trebuie făcută distincția între frică, fobie, anxietate și angoasă, deși unii specialiști tratează aceste fenomene nediferențiat.

Fobia. Cu un tablou simptomatologic îndelung studiat – primul model conceptual, cel al agorafobiei, a fost elaborat de către Carl Westphal în 1872 –, fobia reprezintă o

„teamă intensă și irațională, necontrolabilă volițional, pe care individul o trăiește în prezența unui obiect sau a unei situații, considerate de el ca amenințare, deși acest caracter este evident impropriu respectivei circumstanțe” (Gorgos, 1988, vol. 2, 205). În cazul fobiilor, emoția este intensă, irațională și pericolul nu există. Ne aflăm în fața unui fenomen patologic. Din paleta fobiilor, foarte largă, se detașează fobiile sociale, în legătură cu care s-au scris numeroase studii. Metaanaliza unui număr de aproape 200 de studii, realizată de Arrindell, Pickersgill, Merckelbach, Ardon și Cornet (1991), a pus în evidență patru factori în structura fobiilor: 1) frica de situațiile și evenimentele interpersonale (frica de critica celorlalți, de interacțiunile sociale, de respingere, conflicte etc.); 2) frica legată de moarte, de boală, de sânge și intervenții chirurgicale; 3) frica de animale (adesea de insecte și de reptile); 4) frica agorafobică (de spații publice, de spații închise). „Acești patru factori – consideră Arne Öhman (2008, 711) – corespund celor patru principale tipuri de fobii (teama intensă și evitarea unor situații sau evenimente specifice): fobia socială, de sânge, de animale și agorafobia.”

Anxietatea. Și anxietatea poate fi patologică atunci când amenințarea nu există în mod real, dar și normală, când amenințarea este obiectivă. După Ursula Șchiopu (1997, 72), prin termenul de „anxietate” se înțelege o „stare afectivă vagă, difuză, de neliniște, tensiune, îngrijorare și teamă nemotivată, fără obiect, care este neconfortantă din punct de vedere psihic”. Definitiv ar fi: emoție negativă de intensitate scăzută, fără obiect. În *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, editat de American Psychiatric Association (2000, 820, *apud* Öhman, 1993/2008, 710), termenul de „anxietate” semnifică „anticiparea unui pericol sau a unei nenorociri asociate cu un simțământ neplăcut (*a feeling of dysphoria*) sau de simptome somatice de tensiune”.

Frica se deosebește de anxietate, în primul rând, prin aceea că are un stimul extern care

o provoacă. Se poate spune – susține Arne Öhman – că anxietatea este adesea „prestimulare” (anticiparea unor stimuli amenințători mai mult sau mai puțin reali), în timp ce frica este „poststimulare” (evitarea stimulilor periculoși identificați). Relația dintre anxietate și frică este complexă, cu greu putându-se separa una de cealaltă. Mai mult, trăirea stării de anxietate, conducând la identificarea stimulilor periculoși, este suficientă pentru a trece de la o emoție la alta, de la anxietate la frică (Wilkinson, 2001, 20).

Așa cum arăta Seymour Epstein (1972, 331, *apud* Öhman, 2008, 710), existența unor stimuli externi sau interni periculoși identificabili nu este suficientă pentru a distinge frica de anxietate. Frica este legată de un comportament de rezolvare a situațiilor problematice, de minimizare, de reducere a stresului (*coping behavior*), în special prin fugă, prin evitare sau evadare. Când factorii externi amenințători nu pot fi controlați de către indivizi, frica se transformă în anxietate, definită ca „frică nerezolvată” sau ca stare difuză urmând conștientizării unui pericol. Frica poate fi localizată în timp și în spațiu; angoasa, nu. Acest lucru face ca să nu intervină un comportament de autoapărare, de evitare a amenințării. Semnul distinctiv al anxietății – după William F. Fischer, 1970, 33 – constă în aceea că „individul nu este motivat să caute să scape de împrejurare sau de obiectul specific [considerat periculos – n.n.], ci simte nevoia disperată să fugă de el însuși” (*apud* Wilkinson, 2001, 22).

Angoasa. În literatura de specialitate actuală există tendința de a se considera că angoasa și anxietatea au aceeași referință (Clit, 2004, 60). Se recunoaște, însă, vasi-unanim că între cele două emoții se poate face o distincție în funcție de intensitatea trăirii subiective. Conform lui Émile Littré, autorul vestitului *Dictionnaire de la langue française* (1863-1873), supranumit *Le Littré*, angoasa nu este altceva decât o anxietate intensă. „Angoasa nu are un obiect – după Jean Delumeau (1986, vol. 1, 29) – și este trăită ca o așteptare dureroasă în fața unei primejdii, cu atât mai redutabilă cu cât nu e

clar identificată : este un sentiment global de insecuritate.” După Søren A. Kierkegaard (1844), angoasa este simbolul destinului omenesc. Ea are un caracter ambivalent : este frică, dar și speranță a eliberării de frică. Este posibil ca trăirea repetată a fricii să conducă la instalarea angoasei.

Citind din *Manuel de psychiatrie* de H. Ey, P. Pernard și C. Brisset (1960), psihologul Radu Clit arată că în psihopatologie, trăirea subiectivă a angoasei a fost comparată cu amețeala : spre deosebire de amețeală, care „presupune o stare de nesiguranță, angoasa are ca element propriu impresia de amenințare. Cu toate acestea, angoasa nu este o stare exclusiv patologică : ea e considerată o caracteristică a conduitei umane și se află într-un fel de continuitate cu frica” (Clit, 2004, 60).

Frica. În sens restrâns, frica „este o emoție-șoc, adeseori precedată de surpriză, provocată de conștiința unei primejdii prezente și imperative, despre care credem că amenință conservarea noastră” (Delumeau, 1986, vol. 1, 26). În *Handbook of Emotions*, Arne Öhman (2008, 710) atrage atenția că frica este centrată pe o amenințare, ce se urmărește a fi evitată, că este o emoție intens negativă, implicând manifestări corporale puternice. De reținut, pentru început, notele definitorii : emoție negativă cu diferite grade de intensitate, pericol, surpriză, conduită de evitare.

Trebuie spus dintru început că frica reprezintă un fenomen normal, o emoție provocată de o amenințare ; „s-a născut odată cu omul în bezna timpurilor” (*apud* Delumeau, 1986, 18). „Toți oamenii suferă de frică. Toți. Cel care nu suferă de frică nu-i normal și asta nu are nimic comun cu curajul” – spunea cândva Jean-Paul Sartre (1945). Contrar a ceea ce credea René Descartes, frica nu este „un prisos de lașitate”, ea înseamnă mai degrabă prevedere decât lașitate. „Frica nu este o emoție exclusiv negativă : pentru individul vulnerabil, ea reprezintă un semnal de alarmă. În această calitate, ea este întru totul naturală și constituie un element normal al calculului rațional” (Braud, 2008, 120).

În mitologia greacă, frica, pedeapsă a zeilor, putea fi înlănzită prin ofrande. Phobos, unul dintre fiii lui Ares (Marte) și al Afroditei (Venus), personifica această emoție. În reflecțiile istoricilor Antichității și în scrierile filosofilor din toate timpurile se găsesc numeroase reflecții despre frică având valoare psihosociologică. Herodot credea că, încă de la început, zeul a creat frica în lume. Părintele istoriografiei, Tucidide, considera că nesocotința dă îndrăzneală, în timp ce chibzuința produce teamă. Filosoful stoic roman Lucius Anneus Seneca (1967, 66) atrăgea atenția asupra adevărului că pentru a învinge frica trebuie „să ne gândim că ni se poate întâmpla tot ce se poate întâmpla”. Michel de Montaigne, care consacră în *Eseuri* (ediția întâi, 1580) un capitol fricii (capitolul XVIII), introduce distincția între frica individuală și frica colectivă, ce poate cuprinde o întreagă mulțime. Tot profundul cunoscător al condiției umane, Michel de Montaigne, remarcă manifestările polare ale fricii : „Când ne dă aripi la călcâie, când ne țintuie picioarele” (Montaigne, 1984, 84). La sfârșitul anilor 1930, scriitorul și filosoful francez Jean-Paul Sartre a analizat frica în perspectiva existențialismului. Pentru filosoful contestatar (susținător al mișcării studentești de protest din 1968) și contestat (pentru îmbrățișarea la un moment dat a comunismului și pentru simpatia față de Uniunea Sovietică), frica – „o conștiință care urmărește să nege, prin prisma unei conduite magice, un obiect din lumea exterioară, conduită care va merge până la a se aneantiza, pentru a neantiza cu ea obiectul” (Sartre, 2007, 66) – îmbracă două forme : „frica pasivă” (conduită de evadare, de refugiu în leșin) și „frica activă” (fuga din fața pericolului, considerată pe nedrept o conduită rațională, în realitate fiind doar un mod de negare a obiectului periculos).

Oricât de strălucite ar fi aceste reflecții, cariera științifică a fricii începe în 1872. Este anul în care Charles Darwin a publicat lucrarea *Expression of the Emotions in Man and Animals (Expresia emoțiilor la om și animale)*. „Cuvântul «frică» pare să se tragă

din ceea ce apare brusc și este primejdios” – conchide Charles Darwin (1967, 167).

Autorul lucrării *Expresia emoțiilor la om și animale* descrie cu minuțiozitate tabloul și dinamica fricii: „Pe măsură ce frica se ridică la o intensitate extremă, se aude țipătul îngrozitor de spaimă. Broboane mari de sudoare apar pe piele. Toți mușchii corpului sunt relaxați. Curând urmează o prostrație completă, iar facultățile mintale dispar. Intestinele sunt influențate. Mușchii sfincterelor încetează de a mai funcționa și funcția lor de retenție este tulburată” (*idem*, 168).

În concepția celui care a schimbat imaginea despre om și despre evoluția omenirii, frica este o emoție universală. Charles Darwin spune: „În privința fricii, după cum se manifestă la diferite rase omenești, informatorii mei sunt de acord că semnele ei sunt aceleași ca și la europeni” (*ibidem*). Tradiția darwinistă a universalității emoției de frică este susținută de cercetările psihosociologice moderne (Izard, 1977; Ekman, 1984; Cosmides și Tooby, 2000, ș.a.).

Criticii teoriei universalității fricii (ca răspuns înăscut la „semnale ale pericolului” din mediul intern și extern) aduc în discuție importanța evaluării stimulilor – oamenii răspund diferit la aceiași stimuli (Arnold, 1960; Roseman, 1991) – și funcțiile socio-culturale ale fricii, care servesc conservării valorilor sociale și reglează comportamentele (Armond-Jones, 1986; Lutz, 1986).

Problema rămâne deschisă, în ciuda faptului că majoritatea specialiștilor (Ekman, Friesen și Ellsworth, 1982; Izard, 1971; James, 1884; McDougall, 1926; Plutchik, 1980 ș.a. – citați de Ortony și Turner, 1990, 316) includ frica între emoțiile primare (fundamentale sau de bază), ceea ce presupune natura lor înăscută, prezența și la primat, antecedente universale etc. (*vezi* Chelcea, 2008, 34).

Frica socială și funcțiile ei

Modificând un vechi proverb, voi spune că frica socială păzește statul, raportul de „dominare a oamenilor de către oameni bazat pe

instrumentul exercitării legitime (mai bine zis: considerate legitime) a constrângerii. Pentru ca statul să existe, trebuie așadar ca cei dominați să se supună autorității celor ce se pretind a fi, la un moment dat, „dominatorii” (Weber, 1992, 9). În continuare, Max Weber, considerat – alături de Karl Marx și Émile Durkheim – unul dintre fondatorii sociologiei, arăta în discursul ținut în octombrie 1919 la Universitatea Ludwig-Maximilians din München că „atitudinea de supunere a oamenilor este determinată de motivații puternice, legate de temeri sau speranțe – teama de răzbunare a puterilor magice sau a deținătorilor puterii, speranța într-o răsplată pe lumea cealaltă sau pe lumea aceasta –, precum și de interese de tot felul” (*ibidem*).

Într-o lucrare din 1961, scriitorul și sociologul francez Roger Caillois nota: „Frica omenească, odraslă a imaginației noastre, nu-i una singură, ci multiplă, nu-i fixă, ci veșnic schimbătoare” (*apud* Delumeau, 1986, 19). Așadar, nu există frică, ci frici, și încă multe și variate ca intensitate. Pentru sistematizarea lor, propun următoarea taxonomie în funcție de: 1) natura stimulului (obiectiv, imaginar); 2) tipul de manifestare (activă, pasivă); 3) mecanismul producerii (biologic, social); 4) statusul social (înalt, mediu, scăzut) al celor ce resimt această emoție; 5) numărul de persoane cuprinse de frică (indivizi, colectivități); 6) epoca istorică (Antichitate, Evul Mediu, modernitate, contemporaneitate); 7) sistemul politic (totalitarism, democrație) în care se manifestă frica. Asemenea oricărei taxonomii, și cea pe care o propun are un anumit grad de artificialitate. Consider însă că respectiva clasificare permite distincția clară între frica individuală și frica socială.

Din punct de vedere psihosociologic, termenul de „frică socială” semnifică o emoție predominant negativă, împărtășită de un număr de persoane relativ mare (grupuri, categorii și clase sociale sau națiuni), ca reacție la pericole de natură socială iminente, reale sau fictive. Vorbind despre frica socială, se pune în mod legitim întrebarea: cum devine socială frica? Transfigurarea fricii biologice,

ca reacție fiziologică și comportamentală, ca trăire psihică individuală, în frică socială se produce prin comunicarea interpersonală și mass-media. Nu în primul rând faptul că pericolul este un fenomen social sau că provine de la un regim politic, de la organizații și persoane cu putere politică și/sau economică sau instituții sociale conferă fricii caracter social, ci faptul că ea se transmite de la un individ la altul, cuprinzând un număr semnificativ de persoane (de la mulțimi la clase și categorii sociale până la popoare și națiuni). Așadar, frica devine socială prin faptul că este împărtășită în comun.

Transmițându-se prin comunicare verbală și nonverbală, frica socială sporește ca volum; pe drept cuvânt, se poate vorbi de o „spirală a fricilor sociale”. Cercetări experimentale de laborator asupra sistemelor neurale de transmitere a fricii sociale au pus în evidență faptul că la nivelul indivizilor frica învățată observațional este mai redusă ca intensitate, comparativ cu frica persoanei observate (Dimberg, 2008). Dar în viața de zi cu zi, cuprinzând un număr mai mare de oameni, frica devine mai puternică, fenomen explicabil prin efectul „reacției comportamentale circulare” descris de Herbert Blumer (1937).

Descoperirea relativ recentă de către neuropsihologul italian Giacomo Rizzolatti (*apud* Goleman, 2007, 52-57) a existenței rețelelor de „neuroni oglindă” în cortexul premotor, care au funcția de a mima descărcările electrice din creierul persoanei observate, contribuie la explicarea „contagiunii” fricii sociale. În plus, așa cum remarcau Brian Parkinson, Agneta H. Fischer și Antony S.R. Manstead (2005, 205), evitarea pericolului nu presupune numai „fuga de” ceea ce induce frica, ci și „fuga spre” ceea ce oferă protecție, siguranța persoanei. Grupurile umane, familia, relațiile interpersonale sunt cele care ne adăpostesc de primejdii. Acest lucru conferă o dimensiune socială fricilor față de obiectele nesociale și cu atât mai mult fricilor produse de entitățile, instituțiile și procesele sociale imprevizibile.

Frica socială constituie o reacție normală față de fenomene și procese sociale (terorism, război, revoluție, șomaj, criză economică și financiară, judecata de apoi etc.), ca și față de regimuri politice (fascism, comunism, dictatură militară, totalitarism etc.), organizații și persoane cu putere politică și/sau economică (partide politice, șefi de partide, organizații mafioate, clanuri de interlopi, patroni, angajatori și șefi ierarhici etc.), precum și față de instituții, clase și categorii sociale (guvern, justiție, biserică, armată, servicii secrete, clasa muncitoare, revoluționari de profesie, patroni verosi etc.)².

Termenul de „frică socială”, așa cum l-am definit, este apropiat ca sens de termenii: „frică colectivă”, „frică de clasele periculoase”, „frică politică”, dar – după opinia mea – nu sunt sinonimi. Frica colectivă este limitată temporal, putând fi declanșată și de alt fel de pericole decât cele de natură socială (de exemplu, frica de contaminare cu virusul A/H1N1 – de îmbolnăvire de „gripa porcină” izbucnită în martie 2009 în Mexic și devenită rapid pandemie). De altfel, distincția natural/social în ceea ce privește factorii declanșatori ai fricii întâmpină obstacole greu de depășit. Spaima unui nou tsunami pe coasta Thailandei își are originea într-un fenomen pur natural? Dar frica de contaminare cu HIV-SIDA? În legătură cu acest din urmă obiect al fricii, să reflectăm asupra credinței denunțate de scriitorul sud-african Hein Marais (2006): „Lăsați la o parte prejudecata că dezastrele nu discriminează, că mătură totul în calea lor, cu o indiferență «democratică». Nenorocirile îi țintesc direct pe săraci, pe cei siliți să-și ducă viața în calea pericolului” (*apud* Klein, 2008, 435). *Nec plus ultra*.

Pe de altă parte, frica de „clasele periculoase” (*classes dangereuses*) acoperă o realitate mai restrânsă decât frica socială, care se referă nu numai la pericolul reprezentat de anumite clase sociale, ci și la pericolul generat de alte entități sociale (de exemplu, organizații și instituții), ca și de fenomene și procese sociale (de exemplu, terorism, șomaj). Termenul de „*classes dangereuses*” a intrat în vocabularul științelor

sociale în 1838, odată cu premiera de către Academia de Științe Morale și Politice din Franța a lucrării *Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes et des moyens de les rendre meilleures* de H.A. Frégier, șef de birou la Prefectura Sena. H.A. Frégier enumera: „classes nombreuses, classes malheureuses, classes vicieuses, classes laborieuses et classes dangereuses” (cf. Milner, 2004). Pe această temă, lucrarea lui Louis Chevalier (1958) rămâne de referință. În urma protestelor violente din suburbiile Parisului, interesul pentru studiul sociologic al claselor periculoase a renăscut (vezi Beaud și Pialoux, 2003; Ratcliffe și Piette, 2007).

Frica socială poate fi „spontană” sau „provocată deliberat”. Vorbind despre frica socială, alți sociologi opun fricii spontane „frica redistribuită”, prin care, în epoca modernă, se încearcă „a [se] legitima dominația și autoritatea păturii conducătoare” (Bădescu, 1990, 34). Frica socială are funcția de semnalară a pericolului, contribuind astfel la supraviețuirea indivizilor și grupurilor umane, dar poate avea urmări nefaste în plan moral și comportamental, conducând la dezorganizarea personalității și la sporirea pericolozității factorilor sociali incriminați prin ralierea la aceștia³.

În ceea ce privește funcția fricii, Jean Delumeau (1985, 19) aprecia că, în absența fricii, nicio specie n-ar fi supraviețuit. Frica le-a permis populațiilor de vânători-culegători „să supraviețuiască și să-și transmită genele până la noi (Lelord și André, 2003, 238). Același lucru se poate spune și despre frica socială. Frica socială este o emoție funcțională. Ea a făcut posibil ca urmașii celor care au trăit într-un regim în esență totalitar, cum a fost comunismul în România, să cunoască democrația de tip occidental de azi, cu libertatea pe care o asigură, dar și cu frica socială ce o acompaniază.

Am precizat „în esență totalitar” pentru că „nici chiar cele mai autoritare societăți, precum Germania nazistă sau Uniunea Sovietică din epoca lui Stalin, nu au izbutit să controleze majoritatea aspectelor vieții private

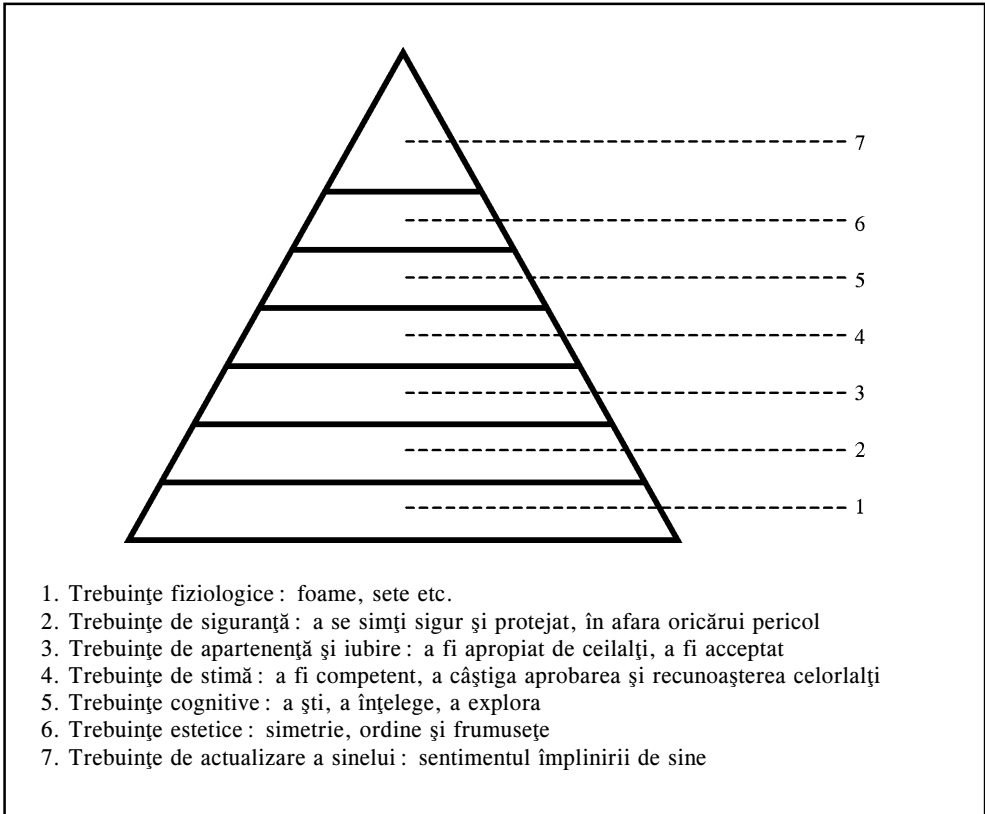
a oamenilor sau să înăbușe cu totul dizidența sau subversiunea” (Johnson, 2007, 44). Același sociolog american este de părere că „democrația politică și economică se întâlnesc foarte rar” și că „majoritatea societăților care se autocaracterizează drept democrații politice sunt în fapt democrații reprezentative [...], în care o restrânsă elită controlează cea mai mare parte din avuție” (*idem*, 113).

Cei care au avut prea puțină frică, cei care au luptat deschis împotriva comunismului – mă refer la rezistența anticomunistă armată – nu au supraviețuit (vezi Radoslav, 2006, 82). Cei care s-au temut prea mult de puterea comunistă fie au fugit din țară, fie au devenit unelte ale represiei, uneori mai neîndurătoare decât comuniștii convinși (vezi torționarii de la închisoarea din Pitești). Ca „paralizie a gândirii”, frica te face „să-ți blestemi propria slăbiciune; mai rău, ralierea de partea celui mai puternic, la spiritul de haită, când începi să urlai laolaltă cu lupii – și poate mai tare decât ei – ca să te poți amăgi mai bine” (Braud, 2008, 118).

Piramida fricilor sociale

Este bine cunoscută „piramida trebuințelor” imaginată de Abraham H. Maslow, într-o primă formă, în 1954. În timp, psihosociologul american, unul dintre inițiatorii psihologiei umaniste, și-a nuanțat discursul, trecând de la cinci la șapte nivele ale faimoasei sale piramide (figura 1).

În concepția lui Abraham H. Maslow, trebuințele se așază într-o ierarhie pe baza principiului gradului de dominație al fiecăruia: „Astfel, trebuința de securitate este mai puternică decât cea de dragoste, pentru că domină organismul în moduri demonstrabile când sunt frustrate amândouă. În acest sens, trebuințele fiziologice, organizate ele însele într-o ierarhie secundară, sunt mai puternice decât trebuințele de securitate, care sunt mai puternice decât trebuințele de dragoste, care sunt, la rândul lor, mai puternice decât trebuințele de stimă și respect, care sunt mai

Figura 1. Piramida trebuințelor (Maslow, 1954/1970, după Papalia și Olds, 1985, 309)

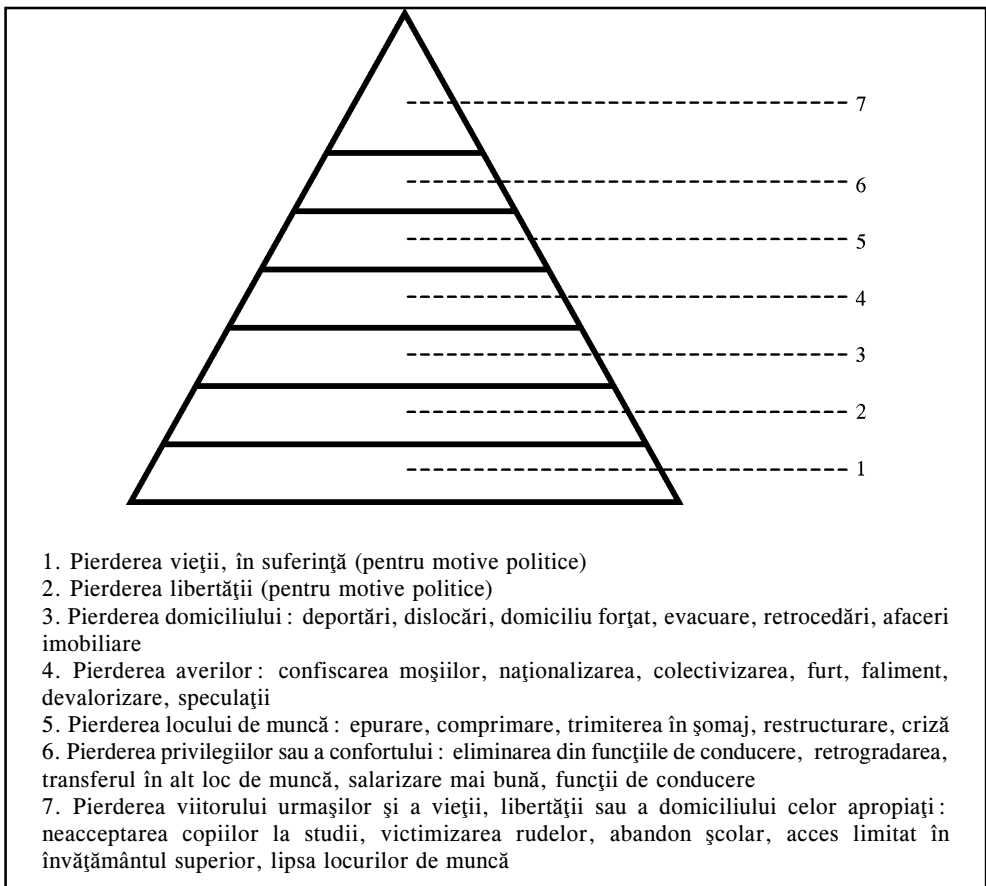
puternice decât acele trebuințe idiosincrasice pe care le-am numit generic trebuințe de actualizare a sinelui” (Maslow, 2007, 152). Se cunoaște, de asemenea, „piramida vârsteilor populației” – reprezentarea grafică sub forma a două histograme (sex și vârstă).

Se poate construi o „piramidă a fricilor sociale”? Răspunsul meu este afirmativ. Consider că, pornind de la cele două piramide atât de frecvente în discursul psihosociologic și demografic, se pot imagina „piramide ale fricilor sociale” caracteristice diferitelor tipuri de guvernări și epoci istorice. Pe abscisă se trece proporția populației (în procente) care a trăit frica socială, iar pe ordonată tipurile de frici sociale, după pericolozitatea stimulului generator al fricii, notate de la 1 (primejdia cea mai mare) la 7 (primejdia cea mai mică).

Menționez că în 1995 psihiatrii francezi Christophe André și Patrick Légeron au ierarhizat anxietățile sub forma unei piramide, la bază fiind teama de a eșua, prezentă la majoritatea persoanelor, urmând la „etajele” superioare : „teamă de a se dezvălui”, „teamă de a se impune” și, la vârful piramidei, „teamă de a fi observat”. După autorii anterior citați, teama situată la „etajele” superioare ale piramidei implică întotdeauna teama de la etajele precedente (André și Légeron, 2001, 33). În „piramida fricilor sociale”, lucrurile se prezintă altfel : frica de la vârful piramidei nu presupune cu necesitate frica de la nivelele de dedesubt. Frica de a-ți pierde privilegiile nu include frica de a-ți pierde locul de muncă, averea ș.a.m.d.

În ceea ce mă privește, la construirea „piramidei fricilor sociale” pentru perioada de referință am luat în considerare tema pentru pierderea: 1) vieții, în suferință, 2) libertății: înțemnițarea; 3) domiciliului: deportări, dislocări, domiciliu forțat; 4) averilor și condițiilor decente de trai: confiscarea moșiilor, naționalizarea, colectivizarea, impunerea cotelor obligatorii; 5) locului de muncă: epurarea, comprimarea, trimiterea în șomaj, șomajul tehnic; 6) privilegiilor sau a confortului: eliminarea din funcțiile de conducere, retrogradarea, transferul în alt loc de muncă; 7) viitorului urmașilor și a vieții, libertății sau a domiciliului celor apropiați: neacceptarea copiilor la studii, victimizarea rudelor (figura 2).

În construirea acestei piramide, am avut în vedere observația lui Kurt Riezler (1944, 489): „Frica omului este frica de ceva sau pentru ceva: de boală, de lipsa banilor, de dezonoare; pentru sănătatea sa, pentru familie, status social”. Spre deosebire de „piramida trebuințelor” a lui Abraham Maslow, în care o trebuință nu apare ca motivație decât în condițiile satisfacerii trebuințelor de nivel inferior, în piramida fricilor sociale nivelele inferioare nu condiționează trăirea fricilor plasate spre vârful piramidei: unei persoane îi poate fi, de exemplu, mai frică de victimizarea familiei decât de pierderea libertății sau a propriei vieți. În același fel, neîncluderea fricilor sociale de la nivelele precedente în cele de la nivelele superioare

Figura 2. *Piramida fricilor sociale*

diferențiază piramida fricilor sociale de piramida anxietăților propusă de Cristophe André și Patrick Légeron (1995/2001).

Piramida fricilor sociale în comunism și în tranziția post-comunistă

În acord cu Zigmunt Bauman care arăta că „Fiecare epocă istorică a avut propriile sale frici, care au diferențiat-o de alte epoci sau, mai exact, fiecare epocă a dat nume fricilor cunoscute în toate celelalte epoci. Aceste nume erau interpretări ascunse; ele ofereau informații legate de originea amenințărilor, despre ce se poate face pentru a evita aceste amenințări, sau de ce nu se poate face nimic pentru a le ține la distanță (Bauman, 1995, 105, *apud* Wilkinson, 2001, 132), susțin că piramida fricilor își modifică volumul și configurația de la o perioadă istorică la alta, dar fricile sociale rămân, în esență, aceleași: pierderea vieții, a libertății, avuției sau mijloacelor de trai ș.a.m.d.

Pentru ilustrarea modului în care de-a lungul perioadei comuniste și în prezent frica socială a însoțit evoluția societății, am delimitat trei etape: 1) „etapa dejistă” (1945-1964); 2) „etapa ceaușistă (1965-1989); 3) „etapa postdecembristă” (1990-2009). Fără îndoială că în istoria comunismului în România pot fi decupate mai multe etape (cea a ocupației țării de către armata sovietică, cea a lichidării burgheziei ca clasă, a destinderii ideologice, a cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu), ca și în perioada postdecembristă (de exemplu, președințiile Ion Iliescu, Emil Constantinescu, Traian Băsescu).

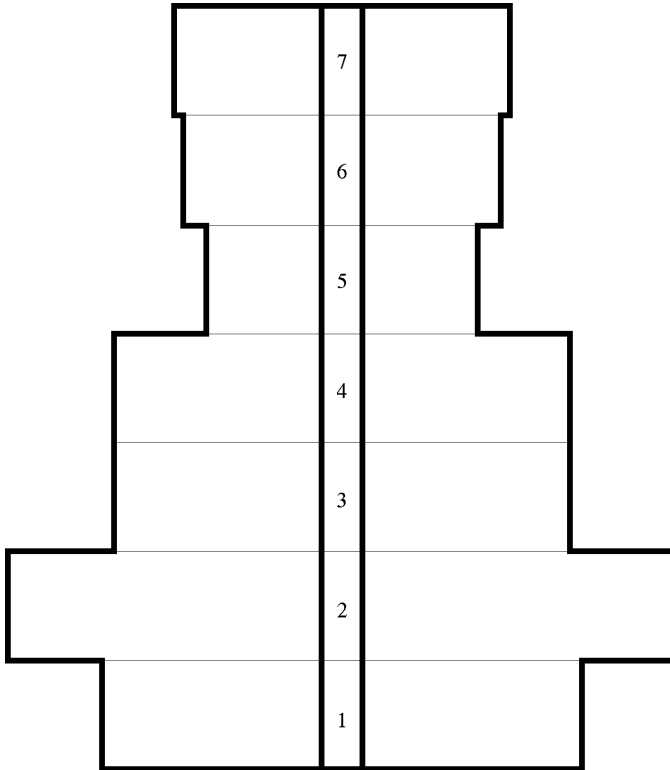
Fiind vorba de o schiță psihosociologică și nu de un studiu de istorie recentă, reținerea unor perioade mai îndelungate pune mai bine în evidență schimbările structurale ale piramidei fricilor. Așa cum se acceptă cvasiunanim de către sociologi și politologi, instaurarea regimurilor comuniste în Europa de Est s-a bazat pe inducerea fricii. În acest

sens, Ilie Bădescu (1990, 31) remarcă: „Inducerea valului comunist în Europa răsăriteană s-a întemeiat pe acest mecanism al redistribuției etatiste a fricii”. Dacă ne referim la perioada de început a comunismului în România, la anii '50 ai secolului trecut, teroarea era politică de stat. Lupta de clasă se ascuțea de la an la an, dictatura proletariatului era menită să înspăimânte burghezia și moșierimea, dar și țărănimea mijlocașă, ca să nu mai vorbim de membrii partidelor istorice. Lozinca „Ana (Pauker), Luca (Vasile) și cu Dej (Gheorghe Gheorghiu) bagă spaima în burgheji!” (*sic*) marca triumful proletariatului, al urei de clasă în România.

Cei în pericol aflau despre arestări în miez de noapte, despre dispariția fără urmă a unor rude sau a unor persoane cunoscute. Transmiteau astfel de informații șocante de la „gura uscată”, simptom al fricii (*cf.* Darwin, 1967, 167), la urechea „pâlnie” (echivalentul ochilor holbați); discutau în șoaptă. Își spuneau unii altora: „Mai încet, că doarme copilul”. Cuvântul de ordine „Pereții au urechi!” era rostit cu voce „răgușită” sau „neclară” (*ibidem*) chiar în spațiul liber. Ce ciudat sună „spațiul liber” într-o țară ocupată de armata sovietică „eliberatoare”! Mulți nu spuneau un cuvânt. Când îți-e frică – remarcă Charles Darwin –, „vocea poate dispărea complet” (*ibidem*). Cei mai mulți dintre cei care conștientizau pericolul se pregăteau de ce era mai rău. Aveau lângă ușă valiza de lemn pregătită (o cămașă de schimb, un pulovăr gros, o bucată de săpun, un prosop și fotografia celor dragi...). Așteptau Securitatea ca pe o fatalitate.

Pentru „perioada ceaușistă”, consider că se poate construi o piramidă a fricilor sociale pe baza mărturisirii celor care au trăit experiența comunistă a anilor 1965-1989, chiar dacă aproximativă datorită distorsiunii procesului de amintire. Am verificat acest lucru în cadrul sondajului CURS reprezentativ la nivel național, coordonat de Abraham Dorel, realizat în intervalul 25 octombrie – 7 noiembrie 2009. Pentru detalii, a se vedea nota metodologică a sondajului⁴. A rezultat o piramidă a fricilor sociale configurată sub

formă de „urnă”, cu baza relativ largă, cu de niveluri mai restrânse și apoi, la vârf, nivelurile imediat superioare extinse, urmate lărgirea ultimului nivel (figura 3).

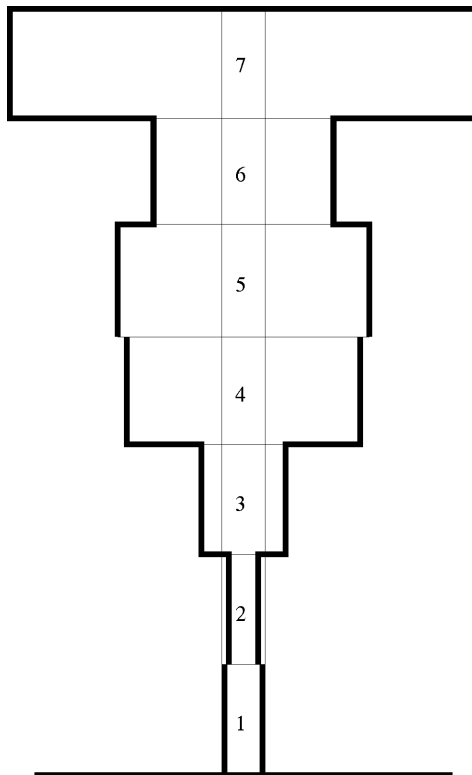

1. Pierderea vieții, în suferință (pentru motive politice) (21%)
2. Pierderea libertății (pentru motive politice) (29%)
3. Pierderea domiciliului (deportări, dislocări, domiciliu forțat) (20%)
4. Pierderea averilor (naționalizare, confiscarea bunurilor) (20%)
5. Pierderea locului de muncă (reprofilarea întreprinderii, motive politice) (12%)
6. Pierderea avantajelor financiare (salarizare mai bună, funcții de conducere) (14%)
7. Pierderea viitorului urmașilor (abandon școlar, acces limitat în învățământul superior, lipsa locurilor de muncă) (15%)

Notă. Între paranteze sunt trecute în procente răspunsurile DA la întrebările „În perioada 1965-1989, vă era frică pentru: 1) pierderea vieții (pentru motive politice); 2) pierderea libertății (pentru motive politice); 3) pierderea domiciliului (evacuare, domiciliu forțat); 3) pierderea domiciliului (deportări, dislocări, domiciliu forțat); 4) pierderea averii (naționalizare, confiscarea bunurilor); 5) pierderea locului de muncă (reprofilarea întreprinderii, motive politice); 6) pierderea avantajelor financiare (salarizare mai bună, funcții de conducere); 7) viitorul urmașilor (abandon școlar, acces limitat în învățământul superior, lipsa locurilor de muncă) ?”.

Figura 3. *Piramida fricilor sociale : perioada comunistă (1965-1989)*

Piramida fricilor sociale trăite în prezent, menționat, este de tip inversat, cu baza redusă și cu vârful dilatat (figura 4).

1. Pierderea vieții (pentru motive politice) (4%)
2. Pierderea libertății (pentru motive politice) (3%)
3. Pierderea domiciliului (evacuare, retrocedări, afaceri imobiliare) (9%)
4. Pierderea averilor (furt, faliment, devalorizare, speculații) (25%)
5. Pierderea locului de muncă (șomaj, restructurare, criză) (26%)
6. Pierderea privilegiilor (sporuri, funcții de conducere) (19%)
7. Pierderea viitorului urmașilor (abandon școlar, acces limitat în învățământul superior, lipsa locurilor de muncă) (45%)

Notă. Între paranteze sunt trecute în procente răspunsurile DA la întrebările „În perioada 1965-1989, vă era frică pentru: 1) pierderea vieții (pentru motive politice); 2) pierderea libertății (pentru motive politice); 3) pierderea domiciliului (deportări, dislocări, domiciliu forțat); 4) pierderea averii (naționalizare, confiscarea bunurilor); 5) pierderea locului de muncă (reprofilarea întreprinderii, motive politice); 6) pierderea avantajelor financiare (salarizare mai bună, funcții de conducere); 7) viitorul urmașilor (abandon școlar, acces limitat în învățământul superior, lipsa locurilor de muncă)?”.

Figura 4. Piramida fricilor sociale în prezent

Este posibilă construirea piramidei fricilor sociale pentru perioade mai scurte și reprezentarea fricilor sociale pe categorii socio-ocupaționale (țărani, muncitori, intelectuali, preoți, membri și nemembri PCR, minorități naționale). După modelul „piramidei vârstelor”, s-ar putea imagina „piramide ale fricilor sociale”: în partea dreaptă a înălțimii piramidei se reprezintă grafic o categorie socio-ocupațională și de partea stângă o altă categorie.

În perioada colectivizării (1949-1962), frica socială a fost, foarte probabil, mai puternic resimțită de către țărani decât de muncitori. Este de presupus că între anii 1949-1951 grupurile etnice au trăit frica socială mai intens decât restul populației din țara noastră: mă refer, de pildă, la miile de basarabeni și bucovineni români fugiți din URSS și care au fost strămutați din România în Siberia și Kazahstan. Frica de a fi „trimis la Canal” (este vorba despre șantierul construirii Canalului Dunăre – Marea Neagră din anii 1950-1953, intrat în memoria colectivă drept „Mormântul burgheziei”) a dominat, în afara familiilor foștilor demnitari, membrilor de frunte ai partidelor istorice, ofițerilor superiori ai armatei române, multor altor categorii socio-ocupaționale considerate „dușman obiectiv” al „democrației muncitorești”, anume: „țărani care s-au opus colectivizării, sârbi de la frontiera iugoslavă deveniți nesiguri prin vecinătatea cu „călăul Tito”, preoți, călugări și călugărițe, foști miniștri, foști legionari reali sau bănuți, ziariști” (Jalea, 2006, 131).

De la instaurarea comunismului, adus pe șenilele tancurilor sovietice, până în 1965, înfricoșarea clerului, ca politică a partidului-stat, a fost mai dramatică decât frica socială a altor categorii de intelectuali. În perioada comunistă, membri și nemembri ai Partidului Muncitoresc Român (devenit, în 1965, Partidul Comunist Român) au trăit frica socială la diferite paliere și în proporții inegale: primii se temeau să nu își piardă privilegiile, ceilalți să nu-și piardă viața, libertatea etc. Frica de a nu fi acuzat de „deviere de la linia partidului” era dominantă

în rândul membrilor de partid în etapa dejistă; în etapa ceaușistă prevala frica de a nu fi considerat insuficient de combativ, de devotat „conducătorului iubit”. *Ad extremum*, se poate spune că în România, sub regimul comunist, nemembrii de partid se temeau de „activiștii de partid”, acestora din urmă le era frică de Securitate și securiștilor de securiști. Cei mai mulți se temeau de „turnători” și de „conducerea superioară de partid”.

După evenimentele din *decembrie '89*, spectrul fricilor sociale în România s-a schimbat. În evenimentele din *decembrie '89*, membrii PCR, activiștii de partid, generalii și ofițerii care au participat la reprimarea manifestațiilor, foștii milițieni și securiști, cei care s-au simțit vinovați că au slujit comunismul și nu s-au metamorfozat instantaneu în anticeaușiști și „anticomuniști convinși” s-au temut de ce putea fi mai rău: de pierderea vieții și a libertății, dar și de pierderea locului de muncă, a privilegiilor, a viitorului copiilor lor. În acele zile tulburi, era suficientă eticheta de „terorist” sau de „ceaușist” pentru a fi eliminat social sau chiar fizic. Masacrul din 22 decembrie '89 de la Aeroportul Otopeni, când și-au găsit sfârșitul 50 de militari ai unei subunități de securitate de la Câmpina (militari cărora li s-a ordonat să se deplaseze la aeroport pentru a-l apăra și care au fost confundați cu teroriștii, deschizându-se foc nimitor asupra lor) arată că „epitetele ne pot ucide” (Zimbaro, 2009, 33).

De-a lungul celor 20 de ani de la prăbușirea comunismului în țara noastră, alte categorii socio-ocupaționale au început să resimtă frica socială mai difuz sau mai intens. Odată cu criza economico-financiară pe care o traversăm, frica de șomaj a luat locul fricii de a-ți pierde libertatea sau chiar viața. Se menține frica de a pierde viitorul copiilor, în condițiile abandonului școlar determinat de sărăcie, al introducerii taxelor pentru învățământul superior, al lipsei locuințelor și locurilor de muncă.

Închiderea fabricilor, privatizările dubioase au făcut ca masele de muncitori să se teamă că își vor pierde locul de muncă. Astăzi, muncitorii scandează: „Vrem să muncim,

nu să cerșim!”. Acum, resimt frica socială mai intens muncitorii comparativ cu intelectualii, iar criza economico-financiară înspăimântă mai toate categoriile socio-ocupationale (tabelul 1).

Frica de a nu avea de muncă este proprie economiei de piață și, așa cum spunea Henri M. Krasucki, directorul general din anii 1990 al Confederației Generale a Muncii din Franța, „Nu există un mijloc de coerciție mai violent al angajatorilor asupra angajaților decât șomajul”. În același sens se pronunță și profesorul de științe politice Corey Robin de la Brooklyn College (New York) când analizează atât de nuanțat și de radical rolul fricii în societatea postmodernă, în general, și al fricii la locul de muncă, în special: „Folosind amenințarea cu concedierea, retrogradarea, hărțuirea și alte sancțiuni, angajatorii și managerii încearcă să înăbușe exprimarea și acțiunea, să se asigure că lucrătorii nu le replică și nu acționează” (Robin, 2009, 35). Unii manageri cred chiar că „frica stimulează marșul alert industriei contemporane, că este un element de susținere esențial pentru economia noastră politică” (*ibidem*).

Nașterea capitalismului dezastrelor amplifică fricile sociale, după cum a demonstrat Naomi Klein, referindu-se la tehnicile de „a băga frica în oase” și la „terapia de șoc” în implementarea corporatismului, în care

„birocrăția și elitele financiare își unesc forțele formidabile pentru reglementarea și controlarea vieții cetățenilor” (Klein, 2008, 362).

Ce se întâmplă în România azi? Datele *Eurobarometrului* 68.2 (toamna 2007) prezintă „o Românie în care pe primul loc sunt îngrijorările legate de prețuri, pensii și alte aspecte economice. Pe locul doi sunt temerile legate de starea de sănătate și de criminalitate. Șomajul și problemele de locuire urmează în ierarhie. În seria îngrijorărilor economice, cele referitoare la cheltuielile de întreținere pentru locuință tind să se accentueze” (Dumitru, 2008).

Concluzii preliminare

1. În intervalul 1945-2009, volumul fricii sociale în România a avut un trend descendent, reducându-se de la „etapa dejistă” la „etapa ceaușistă” și apoi la „etapa de tranziție post-comunistă”.

2. Intensitatea fricii sociale a scăzut și ea: fricile sociale primare (primele două niveluri ale piramidei) s-au diminuat continuu, în timp ce fricile sociale secundare (celelalte paliere ale piramidei) s-au redus mai puțin, ba chiar au sporit ca intensitate (vezi cel de-al cincilea nivel al piramidei fricilor sociale).

Tabelul 1. Distribuția fricilor sociale pe categoriile muncitori ($N = 118$) și intelectuali ($N = 81$), în prezent

Muncitori, frică pentru pierderea :			Intelectuali, frică pentru pierderea :		
	N 118	% 100		N 81	% 100
1	5	4,2	1	1	1,2
2	1	0,8	2	0	0,0
3	20	16,9	3	6	7,4
4	30	25,4	4	20	24,7
5	76	64,4	5	38	46,9
6	43	36,4	6	36	44,4
7	62	52,5	7	14	17,3

Sursa: Sondajul de opinie CURS „România în 2009 comparativ cu România din 1989”.

3. În etapa 1945-1964, frica socială era generalizată, intensă, preponderent spontană, generată de amenințări reale.

4. În etapa 1965-1989, frica socială era generalizată, mai redusă ca intensitate, generată preponderent de amenințări fictive, indusă deliberat.

5. În perioada comunistă era dominantă frica de a-ți pierde viața și libertatea: în prezent, frica de a-ți pierde locul de muncă reprezintă o frică socială generalizată.

Consider că, după cum omul este suma eșecurilor sale, tot astfel fiecare societate este suma fricilor sociale pe care le generează sau le moștenește⁵.

Note

1. Îi mulțumesc prof. univ. dr. Mihai Dinu Gheorghiu pentru bunăvoința și sagacitatea cu care a evaluat definiția „fricii sociale” pe care am propus-o, precum și pentru semnarea relației dintre frica socială și „clasele periculoase”. Din punctul de vedere al domniei sale, frica socială se referă în mod explicit la teama de „clasele periculoase” (*classes dangereuses*) și la posibilitatea revoltei lor. Este un sentiment comun „de clasă”, al claselor care au „ce pierde” și al celor care îndeplinesc funcții de paznici ai ordinii sociale. Frica socială se instalează în momentele de instabilitate, când pozițiile dobândite sunt amenințate și când funcțiile de redistribuire a resurselor și de moralizare a vieții publice, proprii elitelor sociale, nu mai funcționează. De asemenea, îmi exprim întreaga mea grațitudine profesorilor Sandu Dumitru, Iancu Filipescu, Constantin Schifirneț și Lazăr Vlăscăeanu, care m-au ajutat cu observațiile lor critice și cu sugestiile deosebit de pertinente să finalizez această schiță psihosociologică.

2. În acest context, termenii „frică”, „teamă”, „spaimă” sunt folosiți cu același înțeles.

3. Relația dintre „pericol”, „frică” și „risc”, precum și legătura dintre „frica socială” și „societatea de risc” (termen introdus în vocabularul sociologiei de către U. Beck, 1992) constituie tema unui studiu în pregătire, în care voi analiza și raportul dintre „frica socială” și „frica politică”, așa cum o definește Corey Robin ca „temerea trăită de oameni față de o amenințare la adresa bunăstării lor colective – frica de terorism,

îngrijorarea în legătură cu criminalitatea, anxietatea în privința degradării morale – sau intimidarea exercitată împotriva oamenilor de către guverne sau grupuri” (Robin, 2009, 9).

4. Eșantionarea este de tip probabilist, în primul stadiu eșantioanele fiind stratificate pe regiuni istorice și tipuri de localități, și aleatoare în ceea ce privește selecția localităților și a persoanelor intervievate. Eșantionul pentru populația cu vârsta de 38 de ani și peste are un volum de 1.039 de persoane și o marjă de eroare de +/- 3,01%, la o probabilitate de 95%. Pentru ansamblul populației de 18 ani și peste, eșantionul este de 1.600 de persoane, asigurând o marjă de eroare de +/- 2,45%, la o probabilitate de 95% (Abraham, 2009).

5. Într-o primă formă acest studiu a fost prezentat la conferința anuală cu tema „Crize, tranziții și integrări. Sociologie și societate după două decenii de transformări”, organizată de Facultatea de Sociologie și Asistență Socială (București, 22-23 mai 2009).

Bibliografie

- Abraham, D. (2009) *Precizări metodologice privind cercetarea sociologică „România în 2009 comparativ cu România din 1989”* (Raport de cercetare multiplicat).
- André, C., Légeron, P. (2001) *Cum să ne eliberăm de frica de ceilalți? Tracul, timiditatea, inhibițiile, fobia socială*. București: Editura Trei (Trad. C. Irimia).
- Bădescu, I. (1990) Frica și comunismul. Contribuții asupra Revoluției din Decembrie. *Sociologie Românească*, 1-2, 31-48.
- Beaud, S., Pialoux, M. (2003) *Violences urbaines, violence sociale. Genèse des nouvelles classes dangereuses*. Paris: Fayard.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londra: Sage Publications.
- Blumer, H. (1937) *Collective behavior*. În R.E. Park (ed.). *An Outline of the Principles of Sociology*. New York: Barnes and Noble, 297-341.
- Braud, P. [2007][2008] *Mic tratat de emoții, sentimente și pasiuni politice*. Iași: Editura Polirom (Trad. M. Jeanrenaud).
- Bauman, Z. (1995) *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Chelcea, S. (2008) *Ce sunt emoțiile? În S. Chelcea (coord.). Rușinea și vinovăția în spațiul*

- public. *Pentru o sociologie a emoțiilor*. București : Editura Humanitas, 7-40.
- Chevalier, L. (1958) *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX siècle*. Paris : PUF.
- Clit, R. (2004) Frica de zi cu zi. În A. Neculau (coord.). *Viața cotidiană în comunism*. Iași : Editura Polirom, 59-70.
- Cosmides, L., Tooby, J. (2000) Evolutionary psychology and the emotions. În M. Lewis și J.M. Haviland-Jones (eds.). *Handbook of Emotions* (ediția a II-a). New York : Guilford, 91-115.
- Darwin, C. [1872] (1967) *Expresia emoțiilor la om și animale*. București : Editura Academiei (Trad. E. Margulius), 161-177.
- Delumeau, J. [1978] (1986) *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*. București : Editura Meridiane (trad. M. Morariu), vol. 1, 5-50.
- Dimberg, U. (2008) Social fear and expressive reactions to social stimuli. *Scandinavian Journal of Psychology*, 38, 3, 171-174.
- Dumitru, S. (2008) Sursele sociale ale nesigurăței. *Dilema Veche*, V, 214 (din 24 martie) (Interviu consemnat I. Popovici).
- Epstein, S. (1972) The nature of anxiety with emphasis upon its relationship to expectancy. În C.D. Spielberger (ed.). *Anxiety : Current Trends in Theory and Research*. New York : Academic Press, 2, 291-337.
- Ey, H., Bernard, P., Brisset, C. [1960] (1989) *Manuel de psychiatrie* (ediția a VI-a). Paris : Masson et Cie.
- Fischer, W.F. (1970) *Theories of Anxiety*. New York : Harper and Row, Publishers. Inc.
- Goleman, D. [2006](2007) *Inteligența socială*. București : Editura Curtea Veche (trad. I. Achim).
- Gorgos, C. (sub red.) (1988) *Dicționar enciclopedic de psihiatrie* (vol. 2). București : Editura Medicală.
- Jalea, D. (2006) Canalul Morții. În R. Cesereanu (coord.). *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid național* (126-134). Iași : Editura Polirom.
- Johnson, A.G. (2007) *Dicționarul Blackwell de sociologie. Ghid de utilizare a limbajului sociologic*. București : Editura Humanitas (Malden : Blacwell Publishers Inc., 2000. Trad. S.G. Drăgan și V. Russo).
- Klein, Naomi [2007] (2008) *Doctrina șocului : nașterea capitalismului dezastrelor*. București : Editura Vellant, trad. de B. Lepădatu și C. Șulea.
- Lelord, F., André, C. [2001] (2003) *Cum să ne exprimăm emoțiile și sentimentele*. București : Editura Trei (trad. de M. Georgescu), 231-270.
- Maslow, A.H. [1987] (2007) *Motivație și personalitate*, (ediția a III/a). București : Editura Trei (Trad. A. Răsuceanu).
- Michael L., J.M. Haviland-Jones, L. Feldman Barrett (eds.) [1993] (2008) *Handbook of emotions* (ediția a III-a). New York : The Guilford Press.
- Milner, J.-C. (2004) Le retour des „Classes dangereuses”. *Humanité*, ediția din 13 ianuarie.
- Montaigne, M. de (1984) *Eseuri*. București : Editura Minerva (trad. M. Seulescu).
- Öhman, A. [1993] (2008) Fear and anxiety. Overlaps and dissociations. În M. Lewis, J.M. Haviland-Jones și L.F. Barrett (eds.). *Handbook of Emotions* (ediția a III-a). New York : The Guilford Press, 709- 229.
- Olsson, A., Nearing, K.I. și Phelps, E.A. (2007) Learning fears by observing others : the neural systems of social fear transmission. *Social Cognitive and Affective Neuroscience Advance Access*, ediția din 15 martie.
- Ortony, A. Turner, T.J. (1990) What's basic about basic emotions? *Psychological Review*, 97, 3, 315-331.
- Papalia, D.E., Olds, S.W. (1985) *Psychology*. New York : McGraw-Hill Book Company.
- Parkinson, B., Fischer, Ag.H., Manstead, A.S.R. (2005) *Emotion in Social Relations. Cultural, Group, and Interpersonal Processes*. New York : Hove.
- Radoslav, D. (2006) Rezistența anticomunistă armată din România între istorie și memorie. În R. Cesereanu (coord.). *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid național*. Iași : Editura Polirom, 82-125.
- Ratcliffe, B.M., Piette, C. (2007) *Vivre la ville, Les classes populaires à Paris, Première moitié du XIX siècle*. Paris : La Boutique de l'histoire.
- Riezler, K. (1944) The social psychology of fear. *The American Journal of Sociology*, 49, 6, 489-498.
- Robin, C. [2004] (2009) *Frica. Istoria unei idei politice*. București : Editura Vreema

- (New York, Oxford University Press. Trad. D.J. Despois și S. Gherguț).
- Sartre, J.-P. [1938] (1997) *Psihologia emoției*. (Ediția 1938) București : Editura Trei (trad. L. Gavrilu).
- Seneca, L.A. [64 e.n.] (1967) *Scrisori către Luciliu*. București : Editura Științifică (trad. Gh. Guțu).
- Șchiopu, U. (coord.) (1997) *Dicționar de psihologie*. București : Editura Babel.
- Trebici, V. (1985) *Mică enciclopedie de demografie*. București : Editura Științifică și Enciclopedică.
- Weber, M. [1919] (1992) *Politica, o vocație și o profesie*. București : Editura Anima (trad. I. Alexandrescu).
- Wilkinson, I. (2001) *Anxiety in a Risk Society*. Londra : Routledge.
- Zimbardo, P. (2009) *Efectul Lucifer. De la experimentul concentraționar Stanford la Abu Ghraib*. București : Editura Nemira (New York : Random House, 2007. Trad. R. Melnicu și D. Verescu).

Primit la redacție : august 2009